।।।।। चन्द्रिका मानवाधीना ....।।।।।।

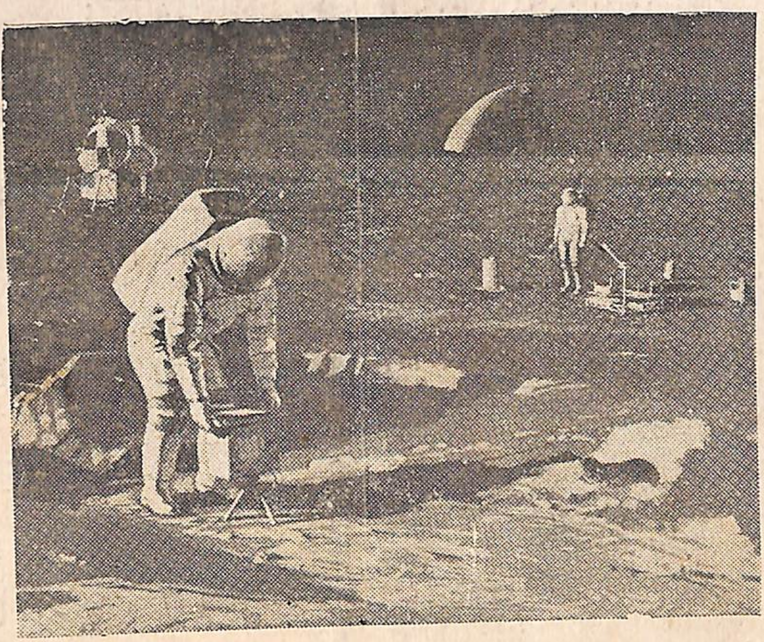

शारदा
जुलै १९६९
श्रावण १८९१

चन्द्रिका मानवाधीना गतरात्रौ यथार्थतः ।।
विश्वम् आश्चर्यचकितं मुग्धम् अद्भुतदर्शनात् ।।
गरुडाख्यं बृहद्यानं चान्द्रं चन्द्रावतारितम् ।
किम् अद्भुतं किम् आश्चर्यं किं ज्ञातव्यम् अतः परम् ।।
'आर्मस्ट्रॉङ्ग' इति ख्यातः बलदण्ड-नरोत्तमः ।
'कॉलिन्स-मायकेलाख्यः सहायः पुरुषोत्तमः ।।
एडविन् आल्ड्रिन्' सुविख्यातः तृतीय-नरपुङ्गवः ।
विज्ञानशिखरस्थेयं त्रयी विश्वेन वन्दिता ।।
चन्द्रं प्राप्य ततोऽप्यग्रे मङ्गलं वा बुधं पुनः ।
ब्रह्माण्डं गच्छ सर्वत्र जेतव्या ग्रहमालिका ।।
जितं ब्रह्माण्डसाम्राज्यं जेतव्यं किमतः परम् ।
यक्षप्रश्नभ्रमो माऽस्तु जेतव्यः परमेश्वरः ।।
नावश्यकं बृहद्यानं कोटिशः स्वर्णसंचयः ।
नापेक्ष्यते व्ययस्तत्र जेतव्ये परमात्मनि ।।
भक्तियानं समारुह्य मनोनिग्रहपूर्वकम् ।
शान्तिब्रह्मैकनिष्ठत्वात् प्राप्यः स हृदयेश्वरः ।।

२१ जुलै १९६९ —गार्ग्यः वसन्तशर्मा

EAGLE HAS LANDED ON THE MOON! EAGLE HAS LANDED ON THE MOON! EAGLE HAS LANDED ON THE MOON!

गरुडः चन्द्रपृष्ठम् अवतीर्णः ! अभिनन्दनम् गरुडः चन्द्रपृष्ठम् अवतीर्णः ! अभिनन्दनम् गरुडः चन्द्रपृष्ठम् अवतीर्णः !

अभिनन्दनम् अभिनन्दनम् अभिनन्दनम् अभिनन्दनम्

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

मानवस्य युगप्रवर्तकः चन्द्रलोकविजयः

भानुवासरः २० जुलै १९६९। मध्यरात्रिसमयः। १-४८ वादनावसरः। संपूर्ण विश्वं जागर्ति। श्रावितं 'व्हॉईस् ऑफ अमेरिका' नभोवाणी-संचालकैः। गरुडः चन्द्रपृष्ठम् अवतीर्णः। नायं गरुडः कश्चन पक्षी। लौकिक-पक्षरहितं विज्ञान-सपक्षं मानवत्रयं-नील आर्मस्ट्रॉङ्ग, मायकेल कॉलिन्स, एडविन आल्ड्रिन्-गरुडरूपं चान्द्रयानं समारुह्य अवतीर्णं चान्द्रं पृष्ठभागम्। नायम् केवलम् अमेरिकाविजयः। अयं मानव्य-विजयः।

२५०० वर्षात्मके विज्ञानेतिहासे अयं युगप्रवर्तकः स्वर्णक्षणः। अहो विकासः विज्ञानस्य। अहो विजयः बुद्धिमतां भगीरथप्रयत्नस्य। अहो भव्यता विद्याव्रतफलितस्य। अभिनन्दनम्! अभिनन्दनम्।

भारतीयैः अपि स्वातन्त्र्यस्य सुतन्त्रता - संपादनार्थं सुदृढसंरक्षणार्थं च विज्ञानोपासनाविषये उपेक्षाबुद्धिं त्यक्त्वा सर्वविधप्रकारैः विज्ञानाभ्यासार्थम् अग्रतःसरैः भवितव्यम्। विज्ञानेन साकं भारतीय-पैतृक-विभवस्य अध्यात्मस्य संगमश्चेत् स्वर्ण-कस्तूरिकासमागमः भविष्यति। अध्यात्मं विना वैज्ञानिकी प्रगतिः विफलिता स्यात्। किं भारतीयाः विषयेऽस्मिन् दत्तचित्ताः भविष्यन्ति ?

मुखपृष्ठे— नील आर्मस्टॉङ्ग तथा मायकेल कॉलिन्स इति चन्द्रवीरद्वयम् चन्द्रस्य पृष्ठभागे मृत्-पाषाणादीनां निरीक्षणपरम्।
(चित्रमुद्रा– 'सकाळ'-सौजन्येन)

पं. लक्ष्मणशास्त्रिजोशीमुरगुडकराणां दशमपुण्यस्मरणं

देवभूयं गतानां पं. लक्ष्मणशास्त्रि जोशी मुरगुडकराणां दशमवार्षिकं पुण्यस्मरणम् उद्दिश्य आषाढमासस्य वद्यपक्षे चतुर्थीपञ्चमो इति द्वयोः तिथ्योः (२-३ ऑगष्ट १९६९) मन्द-भानुवासरयोः सायं षड्वादन-वेलायां मुंबईविद्यापीठे संस्कृतविभागे व्याख्यातृपदमधिष्ठितानां डॉ. स. अ. डांगे महोदयानाम् उपन्यासौ भवितारौ।

उपन्यासस्थानम्– टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-सभागृहम्
५२१ सदाशिवपेठ पुणें ३०

उपन्यासविषयः– पुरातत्त्वम् इतिहाससंकेताश्च।

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

पुणें) महाराष्ट्रराज्यशासन-भारतकेन्द्रशासन-पुरस्कृता विश्वप्रिया (मुम्बई
शृङ्गेरी-शारदापीठ-श्रीशंकराचार्यैः संस्कृत-'शंकरकृपा'-त्वेन स्वीकृता

सौर १ श्रावण १८९१

शारदा

संपादकः वसन्त अ. गाडगीळ

वर्षम् १० अङ्कौ १७-१८

वार्षिकमूल्यम् रू. ८ * अस्य अङ्कस्य रू. ०-८०

श्रीवेङ्कटेश्वरस्तुतिमणिमाला

विश्वं सर्वमिदं चराचरमयं यः स्वेच्छया निर्ममे
तच्चैतज्जननीव रक्षति सदा यः शक्तिमान् लीलया ।
अन्ते नाशयते दशैव निखिलं यो देवराजः क्षणात्
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥१॥

स्तोतुं यं प्रभवन्ति नैव निखिला वेदाश्च शास्त्राणि षट्
न ब्रह्मा चतुरः, सहस्रवदनः शेषोऽपि शक्तस्तथा ।
विद्वांसः कवयः सुकाव्यनिपुणा न प्राभवन् यत्स्तवे
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥२॥

चन्द्रोऽयं वसुधामिमां स्नपयते स्वीयैः सुधारश्मिभिः
ध्वान्तं सर्वमिदं विनाश्य गगने देदीप्यते भास्करः ।
मेघो वर्षति वात्ययं च पवनो यस्य प्रभोराज्ञया
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥३॥

आन्ध्रे सुप्रथिते पुरे तिरुपतौ यस्याग्रजो विश्रुतो
वासं स्वीकृतवान् विपन्नशरणं गोविन्दराजः प्रभुः ।
पद्मा पद्ममुखी चकार वसतिं मंगापुरे यत्प्रिया
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥४॥

रम्ये पर्वतसप्तके विरचितो यस्यास्ति देवालयः
पाषाणैः सुदृढैर्विनिर्मितदृढप्राकारसंवेष्टितः ।

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

उत्तुङ्गः कलशः सुवर्णखचितो यन्मन्दिरे राजते
तस्मैः नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥५॥
मत्स्योऽभूत् प्रथमं ततः समभवत् कूर्मो वराहश्च यः
प्रह्लादस्य कृते नृसिंहतनुभाग् यो वामनो भार्गवः ।
रामो यश्च हरिस्तथा च सुगतो यः स्याच्च कल्किः कलौ
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥६॥
ग्रामो वेङ्कटपर्वते तिरुमला वैकुण्ठलोकोऽपरः
तत्रैतत् सकलं हिरण्यबहुलं लोकातिगं वैभवम्
'आनन्दे निलये' सुवर्णरचिते रम्ये विमानेऽस्ति यः
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥७॥
मूर्तिः कृष्णदृषणमयी सुललिता या दृष्टिसौख्यप्रदा
यामायान्ति विलोकितुं प्रतिदिनं भक्ताश्च लक्षाधिकाः
स्वर्णं रत्नयुतं च हीरकमयं यस्यातुलं वैभवम्
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कशाय मे ॥८॥
वक्तुं द्रष्टुमपि प्रभुर्न मनुजो यत्प्रेरणाया ऋते
नो चेत्सत्यमिदं कथं रचयितुं मादृग् जनः स्यात् प्रभुः ।
मूकं या कुरुते बृहस्पतिसमं ह्येतादृशी यत्कृपा
तस्मै नित्यमिदं नमो भगवते श्रीवेङ्कटेशाय मे ॥९॥
भूस्त्वं वारि कृशानुरेवमनिलः खं भास्करस्त्वं शशी
विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकमिदं त्वद्रूपमेतत् खलु ।
यद्यद् ब्रह्मतृणान्तमेतदखिलं श्रीवेङ्कटेशात्मकम्
इत्येवंविधभावना शुभतमा जागर्तु शश्वद् हृदि ॥१०॥
विद्यां सत्त्ववतीं प्रयच्छ भगवन् ! सत्कीर्तिदां मे शुभाम्
विद्यादानपरान् गुरूनपि विभो ! मां सर्वदा प्रापय ।
श्रद्धेया गुणिनो भवन्तु सुहृदो ये मां न जह्युः क्वचित्
यल्लभ्येत मया तवैव कृपया तेनास्तु तुष्टिर्मम ॥११॥

साङ्गली

पं. ज. पु. जोशी

सत्वरं प्रेष्यतां शारदा-वार्षिक-मूल्यं रू. ८=००

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

आन्तरभारती— (क्रमशः प्रत्यङ्कम्)

तुका लोकी क्रीडा करी ९ तुका क्रीडां करोत्ययम्।

विश्वीं विश्वंभर
बोले वेदान्तीचा सार।
जगी जगदीश
शास्त्रें वदती सावकाश।
व्यापिलें हें नारायणें
ऐसें गर्जती पुराणें।
जनीं जनार्दन
संत बोलती वचन।
सूर्याचिया परी
तुका लोकी क्रीडा करी।

तुकारामः

अयं वेदान्तसारो यत्
'विश्वे विश्वंभरः स्थितः'
जगतीस्थो जगन्नाथः
प्राहुः शास्त्राणि निश्चितम्।
'नारायणमयं सर्वम्'
इति पौराण-गर्जितम्।
'जनार्दनो जनान्तस्थः
इति 'सन्ताः' वदन्त्युत।
यथा सूर्यस्तथा लोके
तुका क्रीडां करोत्ययम्।

— डॉ. ग. बा. पळसुले

बाबा-ताहेर-काव्यम्...९

हरूँ बाग़् के दारद्ष् सर् बदर्बे।
मुदामष् बाग़बाँ ख़ूनी जिगर्बे॥
बनायद् केदनष् अज़्बेख व अज़्बत्।
अगर् नारष् हमा लअलों गोहरबे॥

उद्यानस्य वृतेर्बहिः फलवती शाखा तरोर्याति चेत्।
उद्यानाधिपतेर्भवेदवितरं चिन्ता कुलं मानसम्॥
यद्यप्येष भवेत्तरुर्मणिमयो मुक्ताप्रवालप्रसूः।
मन्ये तस्य तु सत्वरं समुचितं निर्मूलमुच्छेदनम्॥

१८-६-३१० गौळीपुरा
गौळा रामय्या वाडा, हैद्राबाद २

न्या. गुण्डेराव हरकारे
निवृत्तः सत्रन्यायाध्यक्षः

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

झाला महार पंढरिनाथ....अन्त्यजो हि पण्ढरिनाथः

झाला महार पंढरिनाथ । काय देवाची सांगू मात ॥	अन्त्यजो हि पण्ढरिनाथः । भक्तार्थमहो संजातः ॥ध्रु.॥
नेसला मलिन चिंधोटी । घेतली हातामधि काठी । घोंगडी टाकिली पाठी । करि जोहार दरबारात । झाला महार पंढरिनाथ ॥१॥	परिहितं मलिनकौपीनम् । हस्ते च गृहीत्वा दण्डम् । स्कन्धेन वहति कम्बलम् । म्लेञ्छपं सभायां प्रणतः । अन्त्यजो हि पण्ढरिनाथः ॥१॥
मुंडाशांत बांधिली चिठी । फेकतो दुरुन जगजेठी । दामाजिनं लुटलि जी कोठी । त्याचं दाम घ्यावं पदरात । झाला महार पंढरिनाथ ॥२॥	उष्णीषसुबद्धं पत्रम् । दूरतो भगवता त्यक्तम् । दामाजिना वितीर्णं धान्यम् । तद्धनं गृह्यतां मत्तः । अन्त्यजो हि पण्ढरिनाथः ॥२॥
खळखळा ओतिल्या मोहरा । त्याची मोजून पावती करा । ढीग पाहुन चमकल्या नजरा शहा घाली बोट तोंडात । झाला महार पंढरिनाथ ॥३॥	खळखळेति मुक्त्वा द्रव्यम् । याचते हि स्वीकृति-पत्रम् । अद्भुतं वीक्ष्य धनराशिम् । भयचकित इवाभूत् भूपः । अन्त्यजो हि पण्ढरिनाथः ॥३॥
कवि :–पद्मश्री ग. दि. माडगूळकर	अनुवादक :– पं. दि. अ. पंढरपुरे

स्मर्यताम् अग्रिमाङ्के स्मर्यताम्

तोचि आवडे देवाला । स वै वल्लभो देवानाम् ।

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

॥ गुरुचरणयोरञ्जलिरयम् ॥

पं. लक्ष्मणशास्त्रिगुरुचरणाः कवयिता—श्रीपादशर्मा

तत्सर्वमङ्गलाङ्कस्थं मङ्गलायतनं महः ।
प्रत्यूह-व्यूह-घातार्थं प्रत्यहं समुपास्महे ॥ १

प्रत्यक्षरं भाष्यकृता निबद्धं सुश्लिष्टमर्थं यत एव शिष्याः ।
क्लेशस्य लेशेन विना विदन्ति स वन्द्यते श्रीशिवरामशास्त्री ॥ २

संभावितं यैः किल पाणिनीयं स्वजीवितादव्यतिरिक्तमेव ।
जोशीत्युपाह्वाः खलु लक्ष्मणाख्याः ते वन्दनीया गुरवः सदैव ॥ ३

येषां सकाशाद् अनवद्यवन्द्या विद्युत्प्रभोद्भासितभारतीनाम् ।
मयांशतः काव्यकला किलाप्ता ते वन्दनीया गुरवः सदैव ॥ ४

या वै चतुर्विंशतिवत्सरेभ्यः पूर्वं श्रुतासीद् भवदीयवाणी ।
तामेव नीत्वा स्मृतिमार्गमेकां स्वाध्यायमार्गे पथिकोऽस्मि नित्यम्॥ ५

गीतागतं तं किल कर्ममार्गमास्थाय यैर्नीतमशेषमायुः ।
तेषां सकाशादधिगम्य गीता-भाष्यस्य पाठान् अहमस्मि धन्यः ॥ ६

नक्तन्दिवं लक्ष्मणशास्त्रिवर्या वृष्टिं खलु ज्ञानमयीं व्यतन्वन् ॥
परं मया मन्दधिया किलाप्ता द्वित्राः पवित्रा मधुबिन्दवस्ते ॥ ७

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

उत्पत्स्यते कोऽपि समानधर्मेऽत्येवं किलोक्तं भवभूतिना यत् ।
अहं तु मन्ये स समानधर्मा निःसंशयं लक्ष्मणशास्त्रिणोऽत्र ॥ ८

एकान्तभक्त्या हृदिशब्दतत्त्वं निध्यायतां लक्ष्मणशास्त्रिणां नः ।
मूर्तिं प्रशस्तां मनसैव गम्यां विद्यागुरूणां हृदि भावयामि ॥ ९

येभ्योऽधिगन्तुं किल शब्दविद्यां विद्यार्थिवर्गः प्रययौ सुदूरात् ।
विद्यागुरून् लक्ष्मणशास्त्रिणस्तान् विद्यावतां भूषणमत्र नौमि॥ १०

काव्यस्य ये व्याकरणं विदन्ति पश्यन्ति ये व्याकरणेऽपि काव्यम् ।
विद्वज्जनैकान्तवशंवदांस्तान् वन्दे गुरून् लक्ष्मणशास्त्रिवर्यान् ॥ ११

गौरीगुरौ गुर्वनुरागवृत्तिः मुनित्रये सा च परानुरक्तिः ।
सन्तोषपूर्णा मनसः प्रवृत्तिः एवंविधा लक्ष्मणशास्त्रिवृत्तिः ॥ १२

दृष्टान्त-पूर्णाम् उपमा-समेतां कथानुसन्धान-परां सदैव ।
रम्यां किलाध्यापनकार्यरीतिं स्मराम्यहं लक्ष्मणशास्त्रिणां ताम् ॥ १३

सरस्वती-नूपुर-सिञ्जिताय मानानि नामात्र सुभाषितानि ।
तेषां यथाकालमभूत् प्रयोगोऽप्यध्यापने लक्ष्मणशास्त्रिणां नः ॥ १४

सा पाठशाला स च शिष्यवर्गः दक्षाश्च ते छात्रहिते भवन्तः ।
वृत्तिश्च सा नः खलु वीतचिन्ता स्मर्तव्यशेषं पुनरस्त्यशेषम् ॥ १५

स्वर्लोकतोऽलौकिकशक्तियुक्तां भव्याशिषं प्राप्य भवत्सकाशात् ।
अङ्गीकृतेऽस्मिन् कठिनेऽपि कार्ये यायाज्जनोऽयं ध्रुवमर्थसिद्धिम्॥ १६

सोऽयं भवच्छात्रपरम्परायां स्थितः कथञ्चित्पुनरन्त्यभागे ।
अत्यन्तभक्त्या विनयावनम्रः श्रीपादशर्मा प्रणतिं तनोति ॥ १७

संस्कृतप्रगताभ्यास-केन्द्रम् — श्री. ल. आठलेकर
पुण्यपत्तन-विद्यापीठम् — एम्. ए.

स्मर्यताम् ! स्मर्यताम् ! स्मर्यताम् !

शारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्, पुण्यपत्तनम् २

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

अहो आश्चर्यम् !

श्वेतकुष्ठं विनष्टम्

लेखस्यास्य शीर्षकं संपठ्य वाचकाः आश्चर्यं करिष्यन्तीत्यत्र नास्ति संदेहः। परं न तत्र कारणं किंचिदपि आश्चर्यस्य । यतो हि आयुर्वेदः कथयति– "आहार संभवं वस्तु रोगाश्च आहार-संभवाः" इति ।

वस्तु नाम शरीरमिदमस्माकम् आहारसंभवम् एव । श्रीमद्भगवद्गीतायाम् अपि निर्दिष्टं भवति "अन्नाद् भवन्ति भूतानि" इति । तदेव अन्नम् आहाररूपेण यदा अशास्त्रविहितं सेव्यते तदा तद् भवति रोगकरम् इति न विस्मरणीयम् । सिद्धान्त एष व्यावहारिकानुभवेन कथारूपेण प्रस्तूयते वाचकानां पुरस्तात् ।

महिलायाः पादयोः श्वेतकुष्ठम्

न्यूनतो दशवर्षात् प्राग् अहं विदर्भप्रान्ते वैद्यसंमेलनार्थं वैद्यमित्रेण साकं गतवान् । संमेलनसमाप्तेरनन्तरं संनिकर्षादेव निवसतां राष्ट्रसन्त-श्री. तुकडोजीमहाराजानां पवित्रम् आश्रमं द्रष्टुकामौ आवाम् मोझरी-क्षेत्रं संप्राप्तौ स्वः । तत्पश्चात् माधानक्षेत्रं गतवन्तौ । श्रीकस्तुरबा-आश्रमस्तत्र वर्तते । मध्याह्नकालवशात् आश्रमव्यवस्थापकमहोदयैः आवयोर्भोजनप्रबन्धस्तत्र एव कृत आसीत् । भोजनसमये तत्रस्था सेविका एका आर्यमहिला परिवेषणार्थं समागता । दृष्टिश्चावयोः तस्याः पादयोरुपरि निपतिता स्थिरीभूता च । यतो हि तत्र महिलायास्तस्याः पादनलिकयोरुपरि प्रसृते श्वेतमण्डले आवयोर्दृष्टिपथं गते । श्वेतकुष्ठम् एतद् आसीदित्यत्र न काऽपि शङ्काः । यथा हि चर्मकारः गतागतानां पथिकानां पादौ निरीक्ष्यते, पादत्राणं तेषां कीदृशं वर्तते इति द्रष्टुम् । स्याद्यदि तद्विशीर्णं तर्हि पथिकः सः मां समागत्य पादत्राण-सीवनादिना अर्थदानं करिष्यति' एष एव भवति तस्य आशयः पथिकानां पाददर्शने इति जानन्त्येव सर्वे । तथैव वैद्यानामपि दृष्टिः पुरतः स्थितस्य मानवस्य स्वास्थ्यास्वास्थ्यमेव द्रष्टुमिच्छति नित्यम् स्वभावत एव ।

महिलायाः जीवनवृत्तान्तः

भोजनानन्तरं आश्रमप्रमुखा अस्माभिः पृष्टाः तस्या महिलाया रोगविषयकं किंचित् । तैश्च सा आहूय अस्माकं पुरस्ताद् उपस्थापिता । आश्वासिता अस्माभिरपि सा महिला पृष्टा च । तस्याश्च पूर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्याः पूर्वाश्रमीयं सुखमेव दुःखकारणं (रोगकारणं) संजातमिति

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

आवयोर्निश्चितं मतं समभवत् । पूर्ववृत्तान्त ईदृगासीत् ।

महिला ह्येषा कृषीवलस्य गृहस्वामिनी आसीत् । स च कृषीवलः अर्थसंपन्नः गोधनसंपन्नः च आसीत् । गृहस्वामिनी तस्यैषा सुशीला, पतिसेवापरायणा देवभक्ता च, नित्यं व्रतवैकल्यादीन् कुर्वती सुखेनैव स्वीयं जीवनं यापितवती अपि पुत्राभावात् नान्वमन्यत् संसारे सुखमिति ।

अथापि च तस्या आहारः गोमहिषीणां पयो-दधि-तक्र-नवनीत-घृत-प्रचुरः भवति । सर्वाण्यपि गृहकृत्यानि सेवकैः क्रियन्ते इति महिला इयं नित्यं भोजनं कृत्वा दोलायाम् आन्दोलयन्ती होराद्वयमितं त्रयमपि स्वपनम् अकरोत् ।

व्रतवैकल्यादिषु स्याद्यदि उपोषणं तर्हि तस्मिन् दिने घृत-दुग्ध-दधि-तक्र-नवनीत-सेवनं कदलीफलादिसेवनं च अधिकतरं करोति स्म । तथैव शर्करागुडादिसेवनं प्रभूतमेव सा अकरोत् नित्यम् ।

दौर्भाग्यं समापतितम्

संसारेऽस्मिन् स्याद्यदि सुखमेव नित्यं तर्हि को नाम नर ईश्वरं भजेत् ? अथापि च पूर्वकर्मार्जितं फलमपि इह जन्मनि भोक्तुमावश्यकम् एव । न्यायेनानेन दिने एकस्मिन् अकस्मादेव महिलाया अस्याः सः पतिः कृषीवलः दिवंगतः । एकाकिनी इयं महिला अतीव दुःखाक्रान्ता संजाता । परं नैव एकेनैव दुःखेन कालस्य कुटिलस्य समाधानमिति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीति न्यायेन तस्या महिलायाः शरीरं श्वेतकुष्ठेन व्याप्तं समभवत् । हस्त-पाद-उरः-पृष्ठादीनि तेन विकारेण व्याप्तानि । येन हि सा विरूपा लोकान् स्वीयं वदनमपि दर्शयितुं नोत्सहेत । अथ च स्वार्थ-साधुभिः आप्तेष्टैः मित्रब्रुवैश्च पत्युः अगतिकायाः अज्ञायाः सरलस्वभावायाश्च तस्याः महिलायाः (येन केन प्रकारेण तां वञ्चयित्वा) धनं सर्वम् अपहृतं प्रत्युत गृहक्षेत्रादिकेभ्यः सर्वेभ्योऽपि तां विवशाम् अकुर्वन् ते । अन्ततो गत्वा माधानक्षेत्रस्थं आश्रममिमं पाकनिष्पत्तिरूपां सेवां स्वीकृत्य सा आजीविकां करोति ।

इत्थं सर्वमपि तस्या महिलाया जीवनवृत्तान्तम् अवगत्य श्वेतकुष्ठ-विकारस्य निदानं कृतमस्माभिः । पूर्वाश्रमे यत्तया मधुरं स्निग्धतरम् आम्लं लवणं भक्ष्य-भोज्यादि कृतमासीत् प्रभूतम् । अपि च तत्पचनार्थं आवश्यकाः परिश्रमाः अपि न तया कृताः तथैव भोजनानन्तरं निद्रा प्रत्यहं कुर्वती सा कफ-दोष-दुष्टया रक्तदुष्टिम् अध्यगच्छत् । सा दुष्टिरेव श्वेतकुष्ठरूपेण शरीरात् बहिः आगता इति स्पष्टमेव ।

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

पुणें-मुम्बई-नागपुर-नभोवाणी-केन्द्रेभ्यः रात्रौ ८-१५ वादने
श्रोतव्या उद्घोषणा

रूप्यकाः ६५,०००

लिट्लक्विझ् क्र. ५२ द्वारा जेतव्याः ।

प्रवेशपत्रिकाः रविवासरीयेषु प्रमुखेषु वृत्तपत्रेषु प्रकाश्यन्ते । प्रमुखनगरेषु प्रतिनिधयः सन्ति । स्वीक्रियन्तां तेभ्यः प्राप्तिपत्राणि प्रवेशपत्रिकाः च ।

पत्रेण प्राथितं चेत् लिट्क्विझ्-साप्ताहिकं विना मूल्यं प्रेषयामः ।

लिट्लक्विझ् प्रायव्हेट लिमिटेड

अलङ्कारः, बालाराममार्गः, मुम्बापुरी ७

१५ भाषासु १८० प्रतिनिधयः २५५ वृत्तपत्रेषु विज्ञापनम् ।

रोगपरिहारोपायः

वृत्तान्तं स्वीयं निवेद्य सा महिला आवां सप्रश्रयं सानुनयं रोगमुक्तेः इवोपायम् अपृच्छत् । तस्याः अगतिकायाः निर्धनतायाः ताम् अवस्थाम् अवलोक्य अवगत्य च रोग-कारणम् अस्माभिः सा आश्वासिता उक्ता च यथा "यदि त्वं दुग्धं तत्कृताश्च विकृतीः दधितक्रादीन् अपथ्यं मत्वा तथैव च मधुर-लवणादीनपि पदार्थान् दीर्घकालं यावत् आहारात् त्यक्ष्यसि, अपि च भोजनोत्तरं निद्रामपि न गृह्णासि तर्हि अवाप्स्यसि निश्चयेन प्रदीर्घ-कालेन रोगमुक्तिम् इति"

अस्मदीयं वचनमाकर्ण्य आशाग्रस्ता सा महिला सर्वमेतत् पथ्य-पालने शपथं सानन्दं कृतवती । 'तत् किं सेव्यं मया' इति तया प्रश्नः कृतः । तदा तस्यै पथ्याहारः अस्माभिर्दर्शितः । स यथा–

कुष्ठरोगे पथ्याहारः

घृतेन सह पोलिका रोटिका वा ग्राह्या तत्रापि पोलिका-रोटिकयोः पिष्टं किंचित् मेथिका-चूर्ण-संयुक्तं हरिद्रायुक्तं च कृत्वा जलं संमिश्रय साधु संमर्द्यैव पाचनार्थं ग्राह्यम् इति संसूचितम् । तण्डुलानपि घृतभृष्टान् कृत्वैव पक्तव्याः पचनावसरे तत्रापि हरिद्रायाः प्रक्षेपः कार्यः । शाकवर्गे मेथीशाकं

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

कारवेल्लकं, वृन्ताकं, पटोलं, तिन्दुकं, वास्तुकं, कोशातकं, लवणविहीनं ग्राह्यं भवति। व्यञ्जनार्थम् आर्द्रकं, शलाटुत्वक् (आमसूल) तुलसी, दाडिमम्, निम्बपत्राणि, आमलकखण्डम् इत्येतेषु यथोपलब्धेषु द्रव्येषु जरिकं मरीचं च संपेष्य ग्राह्यम्। सूपादिषु यूषार्थं च आढकी मुद्गचणकानां उपयोगाः कार्याः। हरीतकी-खदिरत्वक्-सिद्धं जलं पानार्थम् उपयोज्यं भवति।

अभ्यङ्गार्थं तैलम्।

क्षुपजं-मरिचं (लाल मिरची), तिल-तैले उत्क्वाथ्य तत् रक्तवर्णं-तैलं कूपिस्थं कृत्वा प्रत्यहं स्नानात् प्राक् त्वचि तस्य अभ्यङ्गः कार्यः। तैलं तत् मर्दयित्वा पञ्चदश-क्षणं यावत् सूर्यस्य सौम्यकिरणैः सेकः विधातव्यः।

अपथ्यम्

सूर्यस्य प्रखरः तापः अग्नेश्च सांनिध्यम्, राग-शोक-चिन्तादि-विषयानुसरणं, शेषं सर्वमपि मधुराम्ललवणादिकं खानपानं वर्ज्यम् भवति। इष्टदेवतार्चनं प्रार्थना-जपादिकमवश्यं विधेयं प्रत्यहं इति संसूचितम्।

रोगमुक्तिः

अनया रीत्या तया महिलया आहार-विहारादि-परिपालनं सश्रद्धं कृतम्। संवत्सराभ्यासेन केवलेन पथ्याहार-विहारेण विकारमुक्तेः प्रारम्भः संजातः। वर्षचतुष्टयादनन्तरं सा संपूर्णतया तस्मात् विकारात् मुक्तः समभवत्।

तात्पर्यम्

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम्।
तत् प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम्॥

वात-पित्त-कफ-दोषाणां प्रकोपेनैव रोग-सम्भवो भवति। स च प्रकोपः मिथ्याहारविहारेण च संपद्यते। युक्तियुक्तम् अन्नं जलं वा यत् किञ्चिदपि अन्यत् अस्माकं हिताय भवति। तदेव अयुक्ति-युक्तं-रोगाय कल्पते। इति सञ्चिन्त्यैवात्र पथ्याहार-विहार-चिकित्सा अभिहिता अस्माभिः। चिकित्सायाः व्याख्या एव शास्त्रकारैः "संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्।" अनेन सूत्रेण निगदिता। अनुभवश्च तस्या अत्र दृष्टिगोचरः संभूतः इति किमाश्चर्यम्?

यशवन्त-निवासः नातूबाग,		वैद्य दत्तात्रेयशास्त्री जळूकर
१९०९ सदाशिव पेठ पुणे—३०

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

राष्ट्रीय-महिला-हॉकी-स्पर्धा–२३

(निवेदकः – सदाशिव पळसुले... अनुवादकः – डॉ. चिं. त्र्यं. केङ्घे)

संस्कृतसाहित्ये क्रीडावर्णनानि विपुलानि सन्ति । तथा हि महाभारतादिषु द्यूतक्रीडावर्णनं, भागवतादिषु रासक्रीडावर्णनं, मेघदूते क्रीडाशैलवर्णनम् इत्यादीनि बहून्युदाहरणानि कथयितुं शक्यन्ते । कन्दुकक्रीडाऽपि नाज्ञाताऽऽसीत् प्राचीनभारते । प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये महाकविभासकृतस्वप्नवासवदत्ते कन्दुकक्रीडाया उल्लेखो विद्यते । किंस्वरूपाऽऽसीदियं क्रीडेति ज्ञातुं न शक्यते । न खलु कन्दुकक्रीडाविषयकः कश्चित्प्राचीनो ग्रन्थ उपलभ्यते । अद्य तु भारते ये कन्दुकक्रीडाविशेषाः प्रचलन्ति ते पाश्चात्यदेशेभ्य एवायाता इति निश्चप्रचम् । तेष्वेकतमो हॉकीनामा । नचिरादेव कलकत्तानगरे त्रयोविंशा राष्ट्रीयमहिला-हॉकीक्रीडास्पर्धा संपन्ना । तस्याः सविशेषं समालोचनम् अत्र प्रस्तूयते । अपूर्व एवायं प्रयत्नः । कदाचित्पाक्षिकवार्तासमालोचने क्रीडावृत्तस्यान्तर्भावोऽभविष्यन्नाम पुण्यपत्तननभोवाणीकेन्द्रतः, किंतु विशिष्टक्रीडास्पर्धायाः सविशेषं समालोचनस्य प्रथम एवायं प्रसङ्गः । अस्यां च स्पर्धायां पुण्यपत्तन (महाराष्ट्र) संघेनापूर्वं शौर्यं प्रदर्श्य महान् विजयः संपादितः । तेन सुवर्णे सुगन्धवदपूर्व एवास्वादोऽस्य प्रसङ्गस्य ।

अस्याः स्पर्धायाः वर्णनात् प्राग् हॉकीक्रीडायाः स्थूलस्वरूपं गीर्वाणरसिकानां कृते वर्ण्यते । इयं हि सङ्घक्रीडा यष्टिकन्दुकसाहाय्येन क्रीडयते । अत्र द्वौ सङ्घौ प्रत्येकमेकादशसंख्याकौ क्रीडतः । क्रीडायाः समयः सप्ततिमिनिटात्मकः मिनिटात्मकेन मध्यान्तरेण विभाज्यते । विस्तीर्णे क्रीडाङ्गणे शतयार्डान्तरेण उभयोः पार्श्वयोः काष्ठमण्डपौ स्थाप्येते । काष्ठमण्डपरक्षणार्थं स्पर्धकसंघयोः प्रत्येकमेकः क्रीडाकारस्तिष्ठति । अन्ये च विरुद्धदिशया यष्टिसाहाय्येन कन्दुकं क्षेप्तुं प्रयतन्ते । यदा कस्यापि संघस्य काष्ठमण्डपात् बहिः कन्दुको निःसरति तदा तस्य विरुद्धमेको गोलो गण्यते । एवं यस्य विरुद्धमधिको गोलो गण्यते स संघः पराजितो भवति । एवं आद्य-हॉकीक्रीडार्थं चपलता करचरणकुशलता चावश्यकी ।

अन्या त्वासीत् स्थितिर्द्विशत वर्षपूर्वम् अमेरिकादेशे । तदा तत्र गुरुभारदण्डैः परःसहस्र जनाः (रेड इंडियन) क्रीडामेतामक्रीडन् । क्रीडा च युद्धस्वरुपैवासीत् । सूर्योदयात्सूर्यास्तं यावत्तस्याः कालः, काष्ठमण्डपान्तरं च क्रोशमेयम् । क्रीडायां च अस्यां कन्दुकेन सहैव जनानां शिरांस्यप्यताडयन्तापात्यन्त च । गतशतकारम्भे आङ्ग्लदेशे क्रिकेटकन्दुकेन ओकयष्टिभिश्च हॉकी अक्रीडयत । १८८३ ख्रिस्ताब्दतश्च हॉकी अद्यतनीय-

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

स्वरूपेण विम्बल्डनक्लब नियमानुसारेण च प्रारभत। तदनन्तरं युरोपेऽपीयं क्रीडा लोकप्रिया अभवत्। भारते ब्रिटिशसैनिकैः हॉकी प्रवेशिता। अचिरादेव तु क्रीडेयमन्येऽष्वपि जनेषु लोकप्रिया अभवत्। वङ्गदेशश्चास्मिन् क्षेत्रे सर्वप्रथमः। १९०८ खिस्ताब्दे स्थापितो वङ्गीय हॉकीसमाजो न केवलं भारतेऽपि तु सकलेऽपि जगति प्रथमो हॉकीसमाजः।

महिला हॉकीक्रीडायाः प्रारम्भोऽपि कलकत्तानगरे एवाभूत् १९२८ तमे खिस्ताब्दे। तस्मिन् वर्षे तत्र पुरुषाणां प्रतियोगितायां, संघस्यैकस्य क्रीडां दृष्ट्वा निराशा काचिन्महिलाऽवदत् "यदि यष्टिकन्दुकमस्माकं महिलाना हस्ते दीयते वयमपि दर्शयिष्याम एतान् पुरुषान् कथं क्रीडितव्यमिति।" ततश्च प्रत्यक्षमेव प्रारभन्त महिला हॉकीक्रीडां, कतिपयदिवसाभ्यन्तर एव च पुरुषैः साकं प्रतियोगितार्थमपि संनद्धा अभवन्। महिला हॉकीसमाजोऽप्यस्थायत।

ऐषमश्चत्वारिंशत्तमो वर्षोत्सवः कलकत्ता-महिला-हॉकी-समाजस्य। अस्मिन् प्रसङ्गे राष्ट्रीयमहिलाहॉकीस्पर्धा अस्मिन्नेव नगरे संपन्ना इति सर्वथोचितमेवैतत्। महोत्सवः सुप्रसिद्ध ईडनोद्यानक्रीडाङ्गणे मे मासस्याष्टादशदिनाङ्के जूनमासस्य प्रथमदिनाङ्कपर्यन्तं प्राचलत्। अस्यां स्पर्धायां महाराष्ट्र (पुण्यपत्तन) संघेन प्रथममेव नैपुण्यपदं विजितम्।

कलकत्तासदृशे हॉकीमातृगृहेऽपि कानिचन व्यवस्थावैगुण्यानि दृष्टानि अत्याश्चर्यास्पदमेव। अतश्च तानि प्रथममेव निर्दिश्यन्ते।

(१) उद्घाटनसमारम्भे घोषवाद्य (बँड) व्यवस्था नासीत्। (२) त्रिचतुराः प्रतियोगिता विस्तीर्णे क्रीडाङ्गणे सममेव प्राचलन्। परं विशेषतो गोल-निर्देशफलकाभावात्प्रेक्षकाणां महत्यसुविधाऽभवत्। (३) क्रीडन्तीभिः पृष्ठे क्रमाङ्का अपि क्वचिन्न धारिताः। ततोऽपि तासामभिज्ञाने प्रेक्षकाणां महत्यसुविधाऽभवत्। एतत्तावत् अग्रे मार्गदर्शनार्थं निवेदितम्। अन्यथा समीचीनाऽऽसीद् व्यवस्था। विशेषतो मन्त्रिभिरपि स्वोपस्थित्योत्तेजितेयं स्पर्धेति गौरवार्हमेव।

राष्ट्रीयस्पर्धायां प्रथममेवैषमः प्राथमिकावस्थायां शृङ्खला (लीग)-पद्धत्या प्रतियोगिताः संचालिताः। तदर्थं त्रयोदश-संघास्त्रिषु विभागेषु विभाजिताः। प्रतिविभागं सर्वेणापि संघेन तद्विभागगतान्यैः सर्वैः साकं क्रीडितव्यम्। एवं प्रतियोगितासंख्या बहु वर्धिता। किंतु दूरागतसंघानां कृते वर एवासीदयम्। "अ" विभागे चण्डीगडकेरलमद्रासभोपालाः चत्वारः संघा, "ब" विभागे रेलवेग्वालियरगोवाहिमाचलराजस्थानाः पञ्च संघाः, "क" विभागे च हरियाणागुजरात-नागपूरोत्तरप्रदेशाश्चत्वारः

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

संघा: इति प्रतिविभागं संघा आसन् । प्रतिविभागं गुणानुक्रमेण प्रथमद्वितीयस्थाने प्राप्तैः षड्भिः संघैर्देहलीपेप्सुमुम्बापुरीमहिषपुर-महाकोशल-वङ्गसंघैः साकं क्रीडितव्यम् । अतिकुशलौ पंजाब-महाराष्ट्र-संघौ च तदनन्तरमेव क्रीडाङ्गणेऽवतरतामित्यासीद्योजना ।

विभागस्पर्धासु 'अ' विभागे चण्डीगडसंघेन प्रथमं, केरलसंघेन च द्वितीयं स्थानं संपादितम् । 'ब' विभागे रेलवेसंघेन प्रथमं ग्वालियर संघेन च द्वितीयं स्थानं समासादितम्, 'क' विभागे च हरियाणासंघेन प्रथमं, गुजरातसंघेन च द्वितीयं स्थानमासादितम् । विभागस्पर्धासु चण्डीगडहरियाना संघयोः प्रगतिर्गोवासंघस्य परागतिराश्चर्यकारिकाऽऽसीत् । अनन्तरस्पर्धासु मुम्बई-पंजाब-संघाभ्यां दर्शितं स्वं स्वं कौशल्यम् । किं तु महाराष्ट्र (पुण्यपत्तन) संघस्य वर्चस्वं निर्विवादमासीत् । आसु प्रतियोगितास्वयमेक एव संघो यस्य विरुद्धं नैकोऽपि गोलोऽगण्यत ।

महाराष्ट्रपंजाबसंघयोरन्तिमा प्रतियोगिता नितरां प्रेक्षणीयाऽऽसीत् । तामवलोकयितुं प्रचण्डो जनसमूहः संमिलितः । तस्मिन् कार्यकारी राज्यपालो दीपकचन्द्रसिंहः सपत्नीकः, क्रीडामन्त्री श्री. रामचतर्जी, राजस्वमन्त्री श्री. कृष्णचन्द्र हलदारः, आलिम्पिकहॉकीवीरो गुरुबक्षसिंहः इत्येतेऽप्यासन् । काषायगणवेषे महाराष्ट्रसंघकन्यकाः केशरगणवेषे च पञ्जाबसंघकन्यकाः क्रीडाङ्गणेऽवातरन् । तालिकावादने न प्रारब्धा प्रतियोगिता ।

महाराष्ट्रसंघस्य वर्चस्वं प्रारम्भादेव स्पष्टमासीत् । बहुशः कन्दुकः पंजाबक्षेत्र एव समचलत् । एकोनविंशतितमे मिनिटे महाराष्ट्रसंघ एकं लघुकोणं प्राप्नोत् । तस्य परिपूर्णं लाभं गृहीत्वा संघनायिकया ॲनीनव्होनानाम्न्या कन्दुकः काष्ठमण्डपाद् बहिर्निःसारितः । पंजाबविरुद्धमेको गोलोऽगण्यत । अयमेव च विजयहेतुरभूत् । तदनन्तरमुभयसंघानां क्रीडाक्रमणानि समचलन्नेव । किं तु नैकोऽपि गोलोऽगण्यत । द्वितीयार्धे च महाराष्ट्रसंघेन संरक्षकनीतिरेव स्वीकृता । तेन पंजाबविरुद्धं गोलस्य शक्यता नासीदेव । किं तु प्रयत्नशतैरपि पञ्जाबसंघोऽपि महाराष्ट्रविरुद्धं गोलं प्राप्तुं नाशक्नोत् । पञ्जाबसंघे प्रेमा सेनी, परमिन्दर सेखाँन, अजेन्द्रकौर, इत्यासां क्रीडाकौशलं प्रेक्षणीयमासीत् । महाराष्ट्रकाष्ठमण्डपरक्षिकया रोशन इराणी इत्यनया तु तासां प्रयत्ना विफलीकृताः । एवं चान्तिमप्रतियोगितायां महाराष्ट्रसंघस्य विजयोऽभूत् । विजयानन्तरं प्रेक्षकैरभिनन्दनानां सर्वतो वृष्टिरेव कृता । विविधैः पारितोषिकैरपि सभाजिताः संघकन्यकाः ।

महाराष्ट्रसंघस्थाः सर्वा अपि कन्यकाः पुण्यपत्तनीयाः । कलकत्तासदृक्षे

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

श्रान्तता बौद्धिकी यत्र शान्त्यभावश्च मानसः ।
निःशङ्कं सेव्यतां तत्र प्रशमं जीवनप्रदम् ॥

प्र श म

(जीवनसत्त्व-'ब'-युक्तम्)
केशसंवर्धनार्थं सुवासिकम्

मा ध वी – तै ल म्

सर्वप्रकारक-कास-निरासार्थम् उपयुक्तम्

व्हॅ सो सि न

शाखा-विस्तरः
सांगली-कोल्हापुर-बेळगांव-हुबळी-मुम्बई-अमरावती-नागपुर-इन्दौर
जोधपुर-दिल्ली-पुणें-तथा ताराचन्द हॉस्पिटल्–पुण्यपत्तनम् २

दि आयुर्वेद रसशाला

पुण्यपत्तनम् ४

सुदूरे नगरे ताभिर्यो महान् विजयः संपादितः सोऽसंशयमेवाभिनन्दनार्हः । महिलाराष्ट्रीयहॉकी-स्पर्धासु नैकवारं महाराष्ट्रसंघोऽन्तिमप्रतियोगितायाम् अक्रीडत् । गतवर्षेऽपि महाराष्ट्रसंघोऽन्तिमप्रतियोगितायां पञ्जाबविरुद्धम् अक्रीडत् । किंतु नेतः पूर्वं तेन विजयावसरो लब्धः । अतोऽपूर्व एवायं महाराष्ट्रसंघस्यास्यां स्पर्धायां विजयः । अनेन विजयेन लेडीरतनटाटा-रौप्यकरण्डको महाराणी-विजया-शिंदे-रौप्यकरण्डकश्चेति द्वावपि पञ्जाबतः पुण्यपत्तनमागतौ ।

महाराष्ट्रसंघस्य हार्दमभिनन्दनं कृत्वापीदं तावदुल्लेखनीयमेव यन्महाराष्ट्रसंघे बहुसंख्यकन्यकाः ख्रिश्चनपारसीकाङ्ग्लभारतीयाः सन्ति । अत एवायं संघो महाराष्ट्रस्य वास्तवं प्रातिनिध्यं करोतीति वक्तुं दुःशकम् । अन्यज्ञातिमहिलाभिरपि पाटवं संपादनीयं क्रीडायामस्यामधिकसंख्यया च संघे स्थानमाप्तव्यमित्यपेक्ष्यते । पञ्जाबसंघे तु सर्वा अपि कन्यका मूलपञ्जाबस्था एवासन् ।

आस्तां तावत् । ऐषमः एव ऑक्टोबरनोव्हेंबरमासयोर्ग्वालियारपुरे ऊनषोडशवर्षीयाणां कन्यकानां हॉकीस्पर्धाः संपत्स्यन्ते । आस्वपि स्पर्धासु पुण्यपत्तनसंघः प्रतिवर्षं संमिलति । तत्रापि गतवर्षे अनेन संघेनोपान्त्यप्रतियोगिता प्राप्ताऽऽसीत् । ऐषमस्तेनापि नैपुण्यपदं संपादनीयमिति शुभेच्छां प्रकटय्य समाप्यत इदं समालोचनम् ।(बहुभाषा-वृत्तसेवा) * *

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

संस्कृतस्य प्रगतिपथे कः तिष्ठति ?

शारदा-पत्रकारेण दत्ते एकस्मिन् पुस्तके उपर्युक्तं विषयम् अधिकृत्य षट् लेखाः आसन्। तान् पठित्वा अहं आनन्दतुन्दिलः अभूवम्। परन्तु अन्तिम-लेखेन इदं ज्ञातं भवति, यत् संस्कृतस्य प्रगतिपथे हिन्दी भाषा एव तिष्ठति। अयम् उपसंहारः नैव सुशोभनः। हिन्दी-भाषायाः यथा यथा विकासो भवति, तथा तथा संस्कृतस्याऽपि विकासः अवश्यं भावी इति अस्माकं मतम्।

कुत इति चेत्, वयं विवृणुमः—संस्कृतं साहित्यमात्रोपयुक्ता भाषा इति वयं सर्वे जानीम एव। यदि संस्कृतस्य व्यवहार-भाषारूपेण आनेतुं प्रयत्नः क्रियते, तर्हि तस्याः स्वरूपमेव नष्टं स्यादिति निश्चप्रचम्। पुरातनेऽपि काले संस्कृतं व्यवहारयोग्या भाषा नैव आसीत्। विद्वन्मण्डलीषु तथा साहित्यरचनासु च संस्कृत-भाषायाः प्रचुरः प्रचारः अविद्यत इत्यत्र न कोऽपि संशयलेशः।

परन्तु व्यवहार्य-रूपेण याः प्राकृत-भाषा आसन्, तासामेव विकसितं रूपम् अधुना हिन्दी-भाषायां दरीदृश्यते। लोकतन्त्रात्मके शासने तया भाषया शासन-व्यवहारः अनिवार्यः, यां बहवो जनाः जानन्ति। अत एव हिन्दी-भाषायाः ग्रहणम् अभूत्। भारतीये संविधाने इदं सुस्पष्टं लिखितम् अस्ति—यत् शासकोय-हिन्दी-भाषायाः वर्धनं प्रथमतः संस्कृत-शब्दैरेव कर्तव्यम् इति। अतः हिन्दी-भाषायां वैशारद्यं प्राप्तुं संस्कृत-भाषायाः अध्ययनम् आवश्यकमिति दिक्।

अधुना इदं विचारणीयं विद्यते-यत् 'संस्कृत-भाषायाः प्रगति पथे कः तिष्ठति-' इति। अस्माकं मते, तत्र द्वे कण्टके स्तः –

(अ) आङ्ग्ल-भाषा

(आ) भारतीयभाषा-पण्डितानाम् उपेक्षा

(अ) या भाषा अध्ययनाध्यापनार्थं गृह्यते, तस्याः संस्कृतिः अपि प्रत्यक्ष-रूपेण अथवा अप्रत्यक्षरूपेण गृह्यत एव। अत एव स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरमपि पाश्चात्य-संस्कृति-बन्धनान्नैव मुक्ताः इति प्रत्यक्षसिद्धम्। विना आङ्ग्ल-भाषाध्ययनेन वैज्ञानिकजगति प्रगतिः नैव स्यात् इति कथनमपि चिन्त्यम्। जर्मनी-चीन-प्रभृति-देशेषु आङ्ग्लाध्ययनं नैव अनिवार्यम्। तथाऽपि तेषां देशानां प्रगतिः विज्ञानक्षेत्रे उत्तरोत्तरम् अभिवर्धते। कणादमहर्षिणा परमाणुविषये बहोः कालात् पूर्वमेव ग्रन्थाः विरचिताः। एवमेव सीताजानिः श्रीरामचन्द्रः पुष्पकविमानेन यात्रां कृतवान्। एभिः बहुभिः उदाहरणैः इदं

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

खण्डितं भवति-यत् आङ्ग्लभाषाध्ययनेन विना वैज्ञानिक-जगति प्रगतिं प्राप्तुं नैव शक्नुमः इति ।

(आ) सर्वासामपि भारतीय-भाषाणां जननी दैवी वाक् संस्कृतम् इत्यत्र न कोऽपि लब्धप्रतिष्ठः भाषापण्डितः सन्देग्धि । एवंस्थिते आधुनिकाः भाषापण्डिताः संस्कृतम् अतीव उपेक्षन्ते । परंपरागतसंस्कृतभाषापण्डितानाम् अपत्यान्यपि संस्कृत शब्दानां शुद्धोच्चारणं कर्तुं नैव पारयन्ति इति लज्जास्पदमेतत् । दैनिक-साप्ताहिक-भाषापत्रिकासु संस्कृतशब्दानां कीदृशं विकृतं रूपं प्रकाश्यते इति वयं जानीम एव ।

अतः अधुना किं कर्तव्यमिति प्रश्ने एकमात्रम् उत्तरम् इदमेव । मातृभाषया साकं संस्कृत-भाषायाः अध्ययनमपि अनिवार्यं भवतु । मातृभाषाध्ययने द्वौ भागौ स्याताम् । प्रथमे भागे मातृभाषायाः सामान्याध्ययनं भवतु । द्वितीये भागे च विशेषाध्ययनम् । विशेषाध्ययनस्य अर्थः अयमेव यत् संस्कृतभाषा-पठनम् । इयं प्रणाली मद्रास-राज्य-शासनेन अङ्गीकृता, अतीव उपयुक्ता च प्रयोगदृष्ट्या । उत्तरप्रदेशादि-हिन्दी-भाषि-राज्येषु अपि संस्कृतस्य एवमेव अनिवार्यं पठनं भवति ।

आङ्ग्लभाषायाः वैकल्पिकरूपेणैव समावेशोऽस्तु । यः कोऽपि पठितुमिच्छति, सः पठतु । परंतु संस्कृतसहितमातृभाषायाः हिन्दीभाषायाश्च, पठनम् अनिवार्यमेव स्यात् इत्यस्माकं मतम् ।

उल्हासनगरम् (ठाणें)

श्रीकृष्ण पिच्चुमणि
विद्वान् एम. ए.

स्मर्यताम् — राष्ट्रदेवो भव — त्वर्यताम्
राष्ट्ररक्षणार्थम् .... बलसंवर्धनम्
बलसंवर्धनार्थम्.......मिष्टान्नसेवनम्
सर्वोत्कृष्टमिष्टान्नार्थं सत्वरं द्रष्टव्याः
दूरवाणी] शर्मा स्वीट मार्ट [७२३२
दत्तमन्दिरसमीपे पुणे २

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला ... १०

मराठी संस्कृत शब्दकोष

— मूळ लेखक —

कै. बाळकृष्ण सदाशिव ऊर्फ पिलोबा जोशी

संपादक

पं. विनायक वासुदेव पराञ्जपे एम्. ए.

पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ बी. ए. बी. एड्.

अक्षय्यतृतीया १८९१

मूल्य २५ रुपये

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

प्रकाशक

डॉ. लक्ष्मण बाळकृष्ण जोशी
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला
४२५ सदाशिव पेठ, पुणें २

मुद्रक

पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्
यशवन्त मुद्रणालय
१४३५ सदाशिव, पुणें २

प्राप्तिस्थान :—

(१) शारदा कार्यालय
खजिना-महाल
४२५ सदाशिव पेठ
पुणें २

(२) डॉ. ल. बा. जोशी
जोशी हॉस्पिटल
पुणें ४

प्रथमावृत्ति १९६९

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

स्वर्गीय ती. तात्यांचे स्मृतीस
सश्रद्ध समर्पण

—प्रकाशक

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

सश्रद्ध समर्पण—

भारतांत आङ्ग्लाई येण्यापूर्वी संस्कृत संस्कृत माध्यमांतूनच शिकविले जाई. १८३५ मधील लॉर्ड मेकॉलेच्या 'मिनिट्'नें संस्कृतची जागा इंग्रजीला दिली. सुमारे १०० वर्षें 'संस्कृतचें' शिक्षण इंग्रजी माध्यमांतून दिले गेलें. 'गम् गच्छ–टु गो' हेंच शाळांतून साऱ्यांच्या अंगवळणीं पडले. संस्कृत पाठशाळांतून मात्र 'गम्लृ गतौ' चालू होते. यामुळें स्वातन्त्र्य मिळेपर्यन्त भारतांत संस्कृत हें माध्यमिक शाळांतून प्रादेशिक भाषांतून शिकविलेंच गेलें नाही.

स्वतन्त्र भारतांत मात्र प्रादेशिक भाषा विश्वविद्यालयीन शिक्षणाचेंहि माध्यम बनल्या. आज पदवीपरीक्षेच्या उत्तरपत्रिका प्रादेशिक भाषांतून लिहितां येतात. परन्तु आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आङ्ग्लाळलेल्या जीवनपद्धतींत अगर शिक्षणक्षेत्रांत 'प्रादेशिक भाषांतून संस्कृत' असे शब्दकोष २० वर्षें स्वातन्त्र्याला लोटली तरी निर्माण झाले नाहीत. मराठी शब्दाला संस्कृत प्रतिशब्द हवा तर प्रथम मराठी-इंग्रजी आणि मग इंग्रजी-संस्कृत असा द्राविडी प्राणायाम करणें भाग पडू लागले. स्वातंत्र्य शासनांत आले परन्तु तें जीवन-व्यवहारांत उतरलें नाही याचें हे एक बोलके उदाहरण !

मागच्या पिढीतील एक द्रष्टे-पुरुष स्व. श्री. बाळकृष्ण सदाशिव ऊर्फ पिलोबा जोशी यांनीं सिद्ध करून ठेवलेला 'मराठी-संस्कृत-शब्दकोष' त्यांचे चिरंजीव ती. डॉ. ल. बा. जोशी यानीं आम्हाला दाखवला. हा कोष म्हणजे उलटा केलेला गीर्वाणलघुकोष अधिक स्व. श्री. पिलोबा जोशी यानीं परिश्रमपूर्वक भर घातलेले हजारो मराठी-संस्कृत शब्द असें याचें स्थूल स्वरूप होते. कोणताहि प्रकाशक आहे त्या स्थितीत या कोषाच्या प्रकाशनांस सिद्ध नव्हता. त्यावर संस्कार आवश्यक होते. ते करून हा कोष प्रकाशनसिद्ध करावा असा निर्णय आम्ही घेतला. ती. डॉ. ल. बा. जोशी यानीं प्रित्याच्या मायेनें आणि धाकानें आम्हाला या कामाला जुंपले नसते तर...? हा कोश आज प्रकाशांत

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

सश्रद्ध समर्पण—

भारतांत आङ्ग्लाई येण्यापूर्वी संस्कृत संस्कृत माध्यमांतूनच शिकविले जाई. १८३५ मधील लॉर्ड मेकॉलेच्या 'मिनिट्'नें संस्कृतची जागा इंग्रजीला दिली. सुमारे १०० वर्षें 'संस्कृतचें' शिक्षण इंग्रजी माध्यमांतून दिले गेलें. 'गम् गच्छ–टु गो' हेंच शाळांतून साऱ्यांच्या अंगवळणीं पडले. संस्कृत पाठशाळांतून मात्र 'गम्लृ गतौ' चालू होते. यामुळें स्वातन्त्र्य मिळेपर्यन्त भारतांत संस्कृत हें माध्यमिक शाळांतून प्रादेशिक भाषांतून शिकविलेंच गेलें नाही.

स्वतन्त्र भारतांत मात्र प्रादेशिक भाषा विश्वविद्यालयीन शिक्षणाचेंहि माध्यम बनल्या. आज पदवीपरीक्षेच्या उत्तरपत्रिका प्रादेशिक भाषांतून लिहितां येतात. परन्तु आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आङ्ग्लाळलेल्या जीवनपद्धतींत अगर शिक्षणक्षेत्रांत 'प्रादेशिक भाषांतून संस्कृत' असे शब्दकोष २० वर्षें स्वातन्त्र्याला लोटली तरी निर्माण झाले नाहीत. मराठी शब्दाला संस्कृत प्रतिशब्द हवा तर प्रथम मराठी-इंग्रजी आणि मग इंग्रजी-संस्कृत असा द्राविडी प्राणायाम करणें भाग पडू लागले. स्वातंत्र्य शासनांत आले परन्तु तें जीवन-व्यवहारांत उतरलें नाही याचें हे एक बोलके उदाहरण !

मागच्या पिढीतील एक द्रष्टे-पुरुष स्व. श्री. बाळकृष्ण सदाशिव ऊर्फ पिलोबा जोशी यांनीं सिद्ध करून ठेवलेला 'मराठी-संस्कृत-शब्दकोष' त्यांचे चिरंजीव ती. डॉ.ल. बा. जोशी यानीं आम्हाला दाखवला. हा कोष म्हणजे उलटा केलेला गीर्वाणलघुकोष अधिक स्व. श्री. पिलोबा जोशी यानीं परिश्रमपूर्वक भर घातलेले हजारो मराठी-संस्कृत शब्द असें याचें स्थूल स्वरूप होते. कोणताहि प्रकाशक आहे त्या स्थितीत या कोषाच्या प्रकाशनास सिद्ध नव्हता. त्यावर संस्कार आवश्यक होते. ते करून हा कोष प्रकाशनसिद्ध करावा असा निर्णय आम्ही घेतला. ती. डॉ. ल. बा. जोशी यानीं प्रित्याच्या मायेनें आणि धाकानें आम्हाला या कामाला जुंपले नसते तर...? हा कोश आज प्रकाशांत

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

झाला नसतां. या प्रकाशनाचें सर्वस्वी श्रेय आमचे पितृतुल्य प्रेरक आणि मार्गदर्शक ती. डॉ. ल. बा. जोशी यांनाच आहे.

मुद्रणपारतन्त्र्य नको म्हणून ती. डॉ. ल. बा. जोशी यांनीं आम्हाला 'शारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्' स्वखर्चानें थाटून दिले. संस्कृतविषयक प्रेम आणि वडिलांबद्दलची असीम श्रद्धा यामुळें शब्दकोशरूपानें हा 'श्राद्धविधि' संपन्न होत आहे. "अनेन शब्दकोशप्रकाशनेन स्व. ती. पिलोबा जोशी महोदयाः (तात्या) तृप्यन्ताम्।" हीच प्रार्थना.

डेक्कन कॉलेजच्या संस्कृतकोष विभागातील आमचे बन्धुतुल्य मित्र पं. विनायकशास्त्री ऊर्फ आबासाहेब परांजपे यानीं या कोषाच्या संपादनांत खूपच परिश्रम घेतले. त्यांच्या सहकार्याशिवाय हा कोष प्रकाशनसिद्ध झालाच नसता. त्यांचे आभार परकेपणा दाखवतील म्हणून मानीत नाही. त्यांचा लोभ वृद्धिंगत व्हावा, नव्हे होईलच.

पुणें विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु म. म. प्रा. द. वा. पोतदार, विद्यमान कुलगुरु डॉ. ह. वि. ऊर्फ दादासाहेब पाटसकर आणि 'सकाळ'चे संपादक डॉ. ना. भि. ऊर्फ नानासाहेब परुळेकर या त्रिमूर्तींची छत्रच्छाया आमच्या 'संस्कृत विद्या'-विषयक सर्वच कार्यांना गेली वीस वर्षे अखण्ड प्रतिष्ठा आणि पोषण देत राहिली आहे. याप्रसंगी या त्रिमूर्तींना देवतांच्या श्रद्धेने आम्ही कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन करतो.

'शारदा' मुद्रणसिद्ध करणारे श्री. रामभाऊ उल्हे आणि मुद्रणशुद्धी दक्षतेने पहाणाऱ्या कु. सुधा अर्जुनवाडकर यांना त्यांच्या निरपेक्ष आस्थेबद्दल आणि अथक परिश्रमाबद्दल धन्यवाद.

शारदोपासक या आवृत्तीचे सक्रिय स्वागत करतील तर दुसऱ्या आवृत्तीचा योग दूर नाही. प्रस्तुत आवृत्तीमधील चूकभूल देणेंघेणें पुढील आवृत्तींत अवश्य चुकते केले जाईल.

या कोशकल्पनेतून लवकरच फारसी, कोंकणी, कानडी, गुजराती या भाषांतून संस्कृत असे शब्द-कोश देवनागरी लिपीतून साकार होतील असा विश्वास वाटतो. 'शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला' प्रफुल्लित अशा विविध भाषिक-कोशपुष्पानीं मण्डित होवो अशी श्रीशारदाम्बाचरणीं प्रार्थना करून हे कोशपुष्प स्वर्गीय ती. पिलोबा जोशी ऊर्फ तात्या यांच्या पवित्र स्मृतीस सश्रद्ध समर्पण करतो.

शारदा गौरव ग्रन्थमाला, पुणें २
अक्षय्य-तृतीया १८९१

वसन्त अनन्त गाडगीळ
प्रकाशक

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

पुरस्कार—

कै. बाळकृष्णपन्त जोशी यांचे चिरंजीव आमच्या नूतन मराठी विद्यालयांत माझे विद्यार्थी होते. पुढें शिल्प, आधुनिक-वैद्यकविद्या इत्यादिकांत उत्तम नांव गाजवून आणि व्यवसायांत प्रसिद्धि प्राप्त करून योगक्षेम चालवीत आहेत. जोशी घराणें हें पुण्यांतील सुप्रसिद्ध तुळशीबागेतील रामाचे पुजारी. कै. बाळकृष्णपन्त आणि त्यांचे बन्धु हे उभयतां शाळेंत मुलांच्या शिक्षणाविषयी वारंवार चौकशीला येत असत. त्यामुळे त्यांचा-माझा परिचय होता आणि तुळशीबागेसमोरचे बोळांत यांचे घर असल्यामुळें मी त्यांच्या घरींहि गेलेला आहे. हे खादीधारी असत. आणि शिक्षणाविषयी फार आस्था बाळगीत. स्वतःहि व्यासंग करीत. तथापि कै. बाळकृष्णपन्त यांचा जो कोश आज प्रसिद्ध होत आहे त्या कोशाच्या प्रयत्नांची मला माहिती नव्हती. त्यांचे सुविद्य चिरंजीव डॉ. लक्ष्मण बाळकृष्ण जोशी यांनी मला आपल्या वडिलांनीं रचलेल्या मराठी-संस्कृत कोशाचे हस्तलिखित-खण्ड दाखविले. अलिकडे संस्कृतचे अध्ययन कमीकमी होत चालले आहे. अशावेळीं विद्यार्थ्यांना आणि बहुजन समाजाला मराठी शब्दांचा संस्कृत प्रतिशब्द चटकन् कळण्याची सोय कोठेंच नव्हती. सांप्रत त्याची नितान्त आवश्यकता आहे. आणि डॉ. ल. बा. जोशी यांनीं पितृभक्तीमुळें आणि ग्रन्थाची उपयुक्तता लक्षांत घेऊन तो स्वतः छापून प्रसिद्ध करण्याचें कार्य पुरे केले आहे, हें पाहून मला संतोष वाटतो. आणि या सत्कृत्याबद्दल डॉ. जोशी यांना मी धन्यवाद देतो.

डॉ. जोशी यांचे उदाहरण इतरांनी गिरविण्यासारखें आहे. कै. बाळकृष्णपन्त यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें कोशाची रचना केली आहे. आणि वडिलांचे ऋण फेडण्याचे दृष्टीनें डॉ. जोशी प्रकाशनाला उद्युक्त झाले आहेत.

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

कोशाचे खण्ड कै. बाळकृष्णपन्तांनी सुवाच्य लिहून ठेवले होते. मूळ ग्रन्थकाराच्या लिहिण्यांत फेरफार करणें, दुसऱ्या कल्पना चालविणें आणि सुधारणा करणें हें तितकेसे सुकर ठरत नाही आणि इष्ट ठरत नाही. पितृभक्त डॉ. जोशी यांनाहि तें मानवले नसते. परन्तु प्रकाशन-सिद्धिसाठी अत्यावश्यक ते संपादन-संस्कार पं. वि. वा. परांजपे आणि पं. वसन्त अ. गाडगीळ यांजकडून डॉ. जोशी यानीं करवून घेतले. हे योग्यच झाले. दुसरा असा कोणी संपूर्ण कोश केलेला पहाण्यांत आलेला नाही. डॉ. जोशी यांनीं जर पदरमोड करून वडिलांचें ऋण फेडण्याचा निर्णय घेतला नसता तर नामजोशी कोशाप्रमाणें किंवा इतर कांहीं हस्तलिखित कोशाप्रमाणें हेहि हस्तलिखित पडून राहून कै. बाळकृष्णपन्तांचे उद्देश आणि प्रयत्न फुकट गेले असते. वडिलांनीं रचून ठेवलेला कोश प्रसिद्ध करण्याचे डॉ. जोशी यांनीं ठरविलें यासाठीं आणि या ग्रन्थाची समाजोपयोगिता ध्यानांत घेऊन त्याचा निःसंकोच पुरस्कार करण्यांत आम्हाला भूषणच वाटते. या कार्याला अशी चालना मिळेल, इतरहि भाषांचे अशा प्रकारचे कोश होतील तर भारतांतील अनेक भाषांत असलेले मूलभूत ऐक्य आणि आमचा भाषिक मूलस्रोत जो संस्कृत त्याचेहि ज्ञान समाजांत वाढेल.आणि या प्रकारचे अधिक उद्योग सुधारलेल्या पद्धतीनें करण्याची स्फूर्ति कै. बाळकृष्णपन्तांसारख्या कोणी उद्योगी पुरुषांस होईल असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

सर्व विद्याप्रेमी आणि भाषाप्रेमी या कोशाचे स्वागत करतील असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

सौर फाल्गुन ३०।१८९०

दत्तो वामन पोतदार

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

अभिनन्दन

मराठी-संस्कृत शब्दकोशाचे मुद्रण कार्य माझ्याच हस्ते डिसेंबर १९६४ मध्ये पुणें येथे "शारदा" संस्कृत नियतकालिकाचे कार्यालयात सुरू करण्यात आले. संस्कृत भाषेचे प्रेमी, अभिमानी व त्या भाषेचे उत्कर्षास वाहून घेतलेले पंडित वसंत अनंत गाडगीळ यांनी या कार्यात पुढाकार घेतला व अनेक अडचणींना तोंड देऊन आज त्यांनी व त्यांचे सहकाऱ्यांनी हे कार्य पुरे केले आहे.

कै. बाळकृष्ण सदाशिव ऊर्फ पिलोबा जोशी हे एक जुन्या पिढीतील एंजीनिअरिंग खात्यातील सरकारी नोकर होते. परंतु प्रथमपासूनच त्याना संस्कृतचे आकर्षण होते. त्यानी आपला व्यवसाय व संसार संभाळून संस्कृतचा अभ्यास चालू ठेवला, व त्यातीलच एक भाग म्हणून या मराठी-संस्कृत शब्दकोशाचे कार्य सुरू केले व तो कोष पुराहि केला. परंतु त्याचे प्रकाशन त्यांचे हयातीत होऊ शकले नाही, व ते कार्य अपुरे राहिले.

त्यांचे एक चिरंजीव डॉ. लक्ष्मण बाळकृष्ण जोशी हे एक विख्यात सर्जन आहेत व दुसरे चिरंजीव सीताराम बाळकृष्ण जोशी एक विख्यात एंजिनिअर आहेत. त्या दोघानी त्यांचे वडिलांनी सुरू केलेले मराठी-संस्कृत कोशाचे कार्य पुरे करून घेण्याचे ठरविले, व त्यासंबंधी योग्य व जरूर ती कार्यवाही करण्याचे पंडित वसंतराव गाडगीळ यांनी मान्य केले व तो ग्रंथ आता पूर्ण करण्यात आला आहे.

ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण पद्धती सुरू होण्याचे पूर्वी भारतातील सर्व उच्च शिक्षणाची भाषा संस्कृत होती. तिचे स्थान नवीन शिक्षण उपक्रमात इंग्रजीने

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

घेतले व म्हणून इंग्रजी-संस्कृत व संस्कृत-इंग्रजी असे अनेक शब्दकोश तयार होऊन प्रसिद्ध करण्यात आले.

राष्ट्रीय महत्त्वाचें कार्य

प्रादेशिक भाषांचे महत्व कमी झाल्यामुळे इंग्रजी व एक प्रादेशिक भाषा असे अनेक शब्दकोश तयार करण्यात आले. परंतु प्रादेशिक भाषा व संस्कृत असा शब्दकोश कोठेहि तयार करण्यात आला नाही. प्रादेशिक भाषा व संस्कृत याना एक आगळेच स्थान स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्राप्त झाले आहे व त्यादृष्टीने मराठी (प्रादेशिक भाषा) व संस्कृत अशा प्रकारच्या या पहिल्याच शब्दकोशास राष्ट्रीयदृष्टचा फार महत्व आहे. असेच निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषा व संस्कृत यांचे शब्दकोश तयार होणे जरूर आहे व ते काम यापुढे करीत राहाण्याचे डॉ. जोशी यांनी ठरविले आहे. राष्ट्रीय एकात्मता दृढमूल करण्याचे निश्चयाने त्यानी स्वीकारलेल्या या कार्यास मी सुयश इच्छितो.

कै. पिलोबा जोशी यांचे श्राद्धदिनी ता. १९-४-६९ रोजी त्यांचे चिरंजीव डॉ. ल. बा. जोशी यांचे सहकार्याने हा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे.

या पवित्र व राष्ट्रीय महत्वाचे कार्याबद्दल डॉ. ल. बा. जोशी व पंडित वसंतराव गाडगीळ यांचे मी अंतःकरणपूर्वक अभिनन्दन करतो.

कुलगुरु पुणे विद्यापीठ
पुणें

ह. वि. पाटसकर
२९-३-१९६९

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

मराठी-संस्कृत-शब्दकोशाचा इतिहास

" शुद्ध बीजाचिया पोटी फळे रसाळ गोमटी "

आमचे वडील ती. तात्या (बाळकृष्ण सदाशिव ऊर्फ पिलोबा जोशी) यांनी रचलेला मराठी-संस्कृत शब्दकोश अखेर त्यांचे दहावे वर्षश्राद्धाचे दिवशी प्रसिद्ध होत आहे ही फार समाधानाची गोष्ट आहे. या कोशाचा इतिहास असा आहे.

ती. तात्यांचा स्वभाव व निष्ठा सरकारी नोकरीस पोषक नव्हत्या. त्यामुळें वयाच्या एकोणपन्नासाव्या वर्षी बांधकामखात्यातील सरकारी कायम नोकरीतून त्यांना सक्तीची मुक्ति मिळाली व तुटपुंजे निवृत्ति-वेतनहि मिळाले. सेवानिवृत्तीचा काळ त्यांनी मुलांना शिकविण्यांत व वाचनांत घालविला. आपली कन्या द्वारका (सौ. विजया करकरे) हिला ते संस्कृत, गणित शास्त्रीय विषय वगैरे सर्व विषय परिश्रमानें शिकवीत. त्यातूनच त्यांना मराठी संस्कृत शब्दकोशाची कल्पना सुचली व ते कामाला लागले. अव्याहत वीस वर्षे या कोशाच्या चिठ्या ते लिहून काढीत होते. १९५९ चे आरंभी ते आजारी असताना त्यांना या कामाबद्दल विचारता त्यानी काम पुरे होण्यास आणखी एक-दीड वर्ष लागेल असे सांगितले. ते १० मे १९५९ रोजीं परलोकवासी झाले. (अक्षय्यतृतीया १८८१) तेव्हा या अवाढव्य गाठोड्याचे काय करायचे असा आमच्यापुढे पेंच पडला.

त्यांचे तृतीय पुत्र सर्जन लक्ष्मण बाळकृष्ण जोशी यांनी हे काम मनावर घेतले. माणसे नेमून त्यांनी ती सर्व बाडे चांगल्या अक्षरांत लिहून काढली. त्या हस्त-लिखिताची सात मोठाली पुस्तकें झाली.

ती. तात्या हे शिक्षणाने व व्यवसायाने इंजिनीअर होते, ते संस्कृतचे पंडित नव्हते. त्यांचे काम निर्दोष

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

असणे शक्यच नव्हते. डेक्कन कॉलेजचे पं. विनायकशास्त्री परांजपे व ‘ शारदा ’ या संस्कृत पाक्षिकाचे संपादक पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ या दोघांनी शब्दकोश तपासून शुद्ध करून देण्यास संमति दिली. सर्जन जोशी यांनी छापण्याचे कामी लागणारी यंत्रसामुग्री टाईप वगैरे करता लागणारा हजारो रुपयांचा खर्च पदरमोड करून केला. सर्वच्या सर्व शब्द न छापतां त्यातील महत्वाचे शद्व निवडून हा कोश क्रमशः शारदा पाक्षिकात प्रसिद्ध होत असे. आतां छापणें पूर्ण झाल्यावर तो पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध होत आहे. या कार्याचा मुहूर्त म. म. प्रा. दत्तो वामन पोतदार. डॉ. हरीभाऊ पाटसकर व डॉ. ना. भि. परुळेकर यांचे शुभ आशीर्वादानें झाला होता. त्यास पूर्ण फल प्राप्त झाल्याचे समाधान आज मिळत आहे. असे ऐकतो कीं, अशा प्रकारचा कोश आपापल्या भाषेत व्हावा अशी इच्छा इतर प्रांतीयांनीही व्यक्त करून पं. वसन्तराव गाडगीळ यांचेकडे तशी विचारणा केली आहे.

अशा प्रकारचे कामास वास्तविक सरकारी साहाय्य प्रयत्नांनी मिळाले असते. परंतु त्याकरता लागणारे अर्ज, विनंत्या, हेलपाटे, आर्जवे वगैरे करणें सर्जन जोशी यांना परवडणारे नव्हते. तेव्हा त्यांनी स्वखर्चानेच सर्व कार्य केले. आपल्या मुलाने संशोधन, परोपकार, रुग्णसेवा व उपयुक्त शिक्षणकार्य करावे ही पित्याची इच्छा त्यांनी पुरी करून आम्हा सर्व भावंडास सर्वस्वी ऋणी करून ठेविले आहे. पुढील पिढीतहि अशाच गुणांची जोपासना होईल अशी उमेद आहे.

रामनवमी १८९१
२७ मार्च १९६९

सी. बा. जोशी
जोशीवाडी मुम्बई १६

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

हडकुळा (वि.) कृश, अस्थि-मात्रगात्र,
हडप (वि.) अदृश्य, अन्तर्हित
हॅंडबील (इं. न.) हस्तपत्रं, पत्रकम्
हड्सून खड्सून (अ.) सुस्पष्टतया सावेगम्
हडळ (स्त्री.) निशाचरी, पिशाची
हतबुद्ध (वि.) कुण्ठितमति
हत्ती (पु.) गजः, करिन्, हस्तिन्
हत्तीखाना (पु.) गजशाला
हत्या (स्त्री.) वधः, हत्या, हिंसा
हत्यार (न.) शस्त्रं, आयुधं हेतिः
हद्द (स्त्री.) सीमा, पर्यन्तः
हद्दपारी (स्त्री.) निर्वासनं, निर्यापणम्
हनवटी (स्त्री.) हनुः, चिबुकम्
हपीस (न.) कार्यालयः
हप्ता (पु.) देयांशः
हप्तेबंदी (स्त्री.) देयांशनिर्धारणम्
हबेलंडी (स्त्री.) १ दुरवस्था २ भयकातरता
हमखास (अर. अ.) निश्चयेन, बाढम्
हमरस्ता (फा. पु.) सर्वपथः
हमरीतुमरी (स्त्री.) तीव्रविरोधः
हमाल (अर. पु.) भारवाहः, भारहारः
हमाली (स्त्री.) १ भारवाहवृत्तिः २ भारवहनमूल्यम्
हमी (अर. स्त्री.) आश्वासनं, प्रतिज्ञा
हंबरडा (पु.) हम्भारवः, रेभणम्

हयगय (स्त्री.) अवज्ञा, परिहारणम्
हयात (स्त्री.) जीवितं, आयुस् (न.) (वि.) जीवितः
हरकत (अर. स्त्री.) प्रतिबन्धः, संरोधः
हरताळ (पु.) हरितालकम्
हरदास (पु.) हरिदासः, कीर्तनकारः
हरभरा (पु.) चणकः, हरिजीवनः
हरळी (स्त्री.) दूर्वा
हरामखोर (फा. वि.) पापाजीविन्
हरामखोरी (फा. स्त्री.) पापाजीवनम्
हरीण (न.) मृगः, हरिणः
हरिणी (स्त्री.) हरिणी, मृगी
हरिदास (पु.) कथकः, कीर्तनकारः
हलकट (वि.) नीच, क्षुद्र
हलका (वि.) लघु
हलगर्जी (वि.) अव्यवस्थित
हलणें (क्रिया.) कम्प् (१ आ.) वि + चल् (१प.)
हलवाई (पु.) खाण्डिकः, मौदकिकः, मिष्टकर्तृ (पु.)
हलाख (अर. वि.) दरिद्र, दुर्गत
हलाखी (स्त्री.) निकृष्टस्थितिः दारिद्र्यं, दौर्गत्यम्
हल्लकपणा (पु.) म्लानिः, ग्लानिः
हल्ला (पु.) आक्रमणं, आघातः
हल्ली (अ.) सांप्रतं, अधुना, इदानीम्
हवा (स्त्री.) वायुः, वातः
हवालदार (पु.) दण्डपाशिकः

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

हवाशीर (वि.) प्रवात
हवेतितके (वि.) निकाम, प्रकाम, पर्याप्तम्
हवेली (स्त्री.) हर्म्यं
हव्यास (पु.) तृषा, अतितृष्णा
हंशा (पु.) प्रहासः, अट्टहासः
हंस (पु.) हंसः, मरालः
हसणें (क्रिया.) हस् (१ प.)
हस्तिदंत (पु.) गजदन्तः, हस्तिदन्तः
हळद (स्त्री.) हरिद्रा, निशा, पीता
हळूहळू (अ.) मन्दं, शनैः
हा (सर्व.) अदस् (सर्व.)
हाड (न.) अस्थि, कीकसम्
हाणामारी (स्त्री.) तुमुलं
हात (पु.) करः, हस्तः, पाणिः
हातमोजा (पु.) तलवारणं, तलत्रम्
हातकाम (न.) शिल्पम्
हातोटी (स्त्री.) कौशलं, नैपुण्यम्
हातोडा (पु.) द्रुघणः, अयोघनः
हातोडी (स्त्री.) अयोघनिका, द्रुघाणिका
हानि (स्त्री.) हानिः, विनाशः
हार (पु.) रत्नमाला
हाल (पु.) क्लेशः, दुःखम्, पीडा
हालचाल (स्त्री.) चेष्टनं, प्रवृत्तिः
हाव (स्त्री.) लोभः, लिप्सा, लौल्यम्
हावभाव (पु.) अङ्गहारः, हावः
हावरा (वि.) गृध्नु, अतिलुब्ध
हाहाकार (पु.) हाहाकृतिः
हिकमत (स्त्री.) प्रभावः
हिंग (पु.) बाल्हीकं, रामठं, हिङ्गु
हिणकस (वि.) निःसत्त्व
हिंडणें (क्रिया.) अट् (१ प.) चर् (१ प.)
हित (न.) क्षेमन् (न.) कल्याणं
हितकर (वि.) हित, पथ्य
हीन (वि.) रिक्त, शून्य, विहीन
हिंदुस्तान (पु.) भारतं, भारतवर्षम्
हिंमत (स्त्री.) प्रागल्भ्यं, प्रतिभानम्
हिमालय (पु.) हिमालयः, हिमगिरिः
हिय्या (पु.) धैर्यं, धृतिः
हिरडा (पु.) हरीतकी
हिरडी (स्त्री.) दन्तपाली, दन्तमूलम्
हिरमोड (पु.) प्रतिहतिः
हिरवट (वि.) हरित, पालाश
हिरवा (वि.) पालाश, हरित
हिरा (पु.) हीरकः, वज्रम्
हिरेजडित (वि.) वज्राङ्कित
हिवाळा (पु.) शीतकालः
हिशेब (पु.) गणनं, गणना
हिंसा (स्त्री.) हिंसा, विहननम्
हिंस्र (वि.) नृशंस, घातुक, क्रूर
हिस्सा (पु.) दायः भागः
हुकूम (पु.) आज्ञा, शासनम्
हुजऱ्या (पु.) परिचरः, पार्श्वचरः
हुंडा (पु.) वरदक्षिणा
हुंडी (स्त्री.) विधिपत्रं, धनादेशपत्रम्
हुबेहूब (अ.) सर्वांशेन, परिपूर्णतया
हुरहुर (स्त्री.) रणरणकम्

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

हुरूप (पु.) उत्साहः
हुलगा (पु.) कुलित्थः
हुषार (वि.) कुशल, निपुण, बुद्धिशालिन्
हेकेखोर (वि.) प्रतिनिविष्ट, दुराग्रहिन्
हेटाळणी (स्त्री.) अनादरः, अवमानः
हेतु (पु.) कारणं, बीजं, हेतुः
हेमंत (पु.) हेमन्तः, हिमागमः
हेर (पु.) चरः, अपसर्पः, स्पशः
हेवा (पु.) मत्सरः, द्वेषः
हेळसांड (स्त्री.) अवज्ञा, अनवधानम्
होडी (स्त्री.) तरणिः, तरिः
होळी (स्त्री.) होलिका
होळीपूर्णिमा (स्त्री.) हुताशनी
हौद (पु.) द्रोणिः, वारिगृहम्
ऱ्हास (पु.) क्षतिः, ह्रासः

क्ष

क्ष–कश्चिन्
क्षण (पु.) क्षणः, लवः
क्षणभंगूर (वि.) शीघ्रविनाशिन् अल्पजीविन्
क्षणिक (वि.) क्षणिक
क्षति (स्त्री.) हानिः, क्षतिः
क्षयरोग (पु.) राजयक्ष्मन् (पु.)
क्षिति (स्त्री.) १ पृथिवी, भूमिः, क्षितिः
२ क्षतिः, क्षयः, नाशः
३ चिन्ता, विचारः
क्षुल्लक (वि.) क्षुद्र, असार, फल्गु
क्षेम (न.) कल्याणं, क्षेमन् (न.)
क्षोभ (पु.) क्षोभः, अशान्तिः
क्ष्वेड (न.) गरलं, विषं, क्ष्वेडः

ज्ञ

ज्ञ (वि.) पण्डित, ज्ञ
ज्ञाति (स्त्री.) जातिः
ज्ञानकोश (पु.) ज्ञानकोशः
ज्ञानी (पु.) सुज्ञः, विद्वस् (पु.)
ज्ञानवाद (पु.) ज्ञानवादः

समाप्त

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri

प्रकाशितः मराठी–संस्कृत–शब्दकोष

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला। 'शारदा'काराणां शारदाङ्गभूतं महत्त्व-पूर्णं प्रकाशनसाहसम्। अप्रकाशितानाम् अनुपलभ्यानां वा ग्रन्थरत्नानां प्रकाशनम्। डॉ. राजेन्द्रप्रसादचरितं तत्र सर्वाद्यम्। भारतशासनेन पुरस्कृतम्। ततः समारभ्य अद्य यावत् २० ग्रन्थरत्नानि प्रकाशितानि। तत्रैव दशमं पुष्पं मराठी-संस्कृत-शब्दकोषात्मकम्। तदपि संप्रति परिपूर्णतया प्रकाशितम्।

मुम्बईनगरे 'मराठा'-कार्यालये शिवशक्तिभवने सुभाषसभागृहे अक्षय्यतृतीया दिने (१९ एप्रील १९६९) अभूतपूर्वः भव्यः समारोहः मराठी-संस्कृत-शब्दकोष-प्रकाशनस्य। नचिरमेव (१३ जून १९६९) स्वर्गतानां साहित्यसम्राट् आचार्य प्रह्लाद केशव अत्रेमहोदयानां सौकर्यार्थं तेषां साक्षितया तत्रैव संयोजितः। 'पिलोबांची पत्रे' तथैव मानापमानम् (संस्कृतभाषायाम् अवतरितं मराठी-नाटचरत्नम् — प्रा. रं. रा. देशपाण्डे विरचितम्) इति ग्रन्थरत्नद्वयम् अपि तत्र प्रकाशितम्। म. म. प्रा. दत्तो वामन पोतदाराणां तत्र शुभाशीर्वादमङ्गल-प्रवचनम्। पुणें-विद्यापीठ-कुलगुरूणां डॉः हरिभाऊ पाटसकराणां पुरस्कारभाषणम्। आचार्य प्र. के. अत्रे महोदयैः प्रशंसिताः संस्कृतोद्धारप्रयासाः 'शारदा'काराणाम्। 'शारदा'कारैः संवर्धितं संस्कृतं महाराष्ट्रदेशे इति प्रशस्तिपत्रम् आचार्यैः प्रदत्तम्।

अस्मिन् शारदाङ्के मराठी-संस्कृत-शब्दकोषस्य अन्तिमा षोडशी (फॉर्म) समर्प्यंते शारदोपासकेभ्यः। धन्यवादाः सर्वेभ्यः साहाय्यकेभ्यः शारदा-गौरव-ग्रन्थमालायाः गुम्फनकार्ये विविधमार्गैः साहाय्यार्थम्।

ये 'शारदा' ग्राहकाः पृथक्तया सुबद्धं, त्रिवर्ण-मुखपृष्ठ-सुशोभितं प्लॅस्टिक-पारदर्शि-कवच-सुरक्षितम् इदं शब्दकोषरत्नं स्वीयस्य ग्रन्थालयस्य भूषणत्वेन संप्राप्तुम् इच्छन्ति तैः कृपया सत्वरं २० (विंशति) रूप्यकात्मकं धनं धनादेशेन सपदि प्रेषणीयम्। प्रेषाव्ययं (रू. २) स्वयं सोढ्वा 'शारदा'काराः ग्रन्थरत्नम् इदं सपदि भवतां भवनं प्रापयितुं सानन्दं सिद्धाः। त्वर्यताम्। स्मर्यताम्। अभूतपूर्वं ग्रन्थरत्नं संपाद्य विद्याव्रतम् आचर्यताम्।

पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा - गौरव - ग्रन्थमाला

'शारदा'
पुण्यपत्तनम् २

CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri